

Тупчієнко Микола
Кропивницький, Україна
ORCID: 0000-0002-7076-4861

ЗНАХІДКИ «БОРИСФЕНІВ» НА ЧЕРНЯХІВСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ СЕРЕДНЬОГО ПОБУЖЖЯ

FOUNDATIONS OF «BORISPHENS» IN CHERNYAKHIV SETTLEMENTS OF THE MIDDLE BUG

Проблема товарно-грошових відносин, грошового обігу та ролі грошей в культурі черняхівських племен Середнього Побужжя усе ще вимагає уточнень. Якщо появи та поширенню римських грошей в середовищі черняхівців, в тому числі й на Середньому Побужжі, присвячене широке коло публікацій з археології та нумізматики¹⁸, то питання знаходження на черняхівських поселеннях монет більш раннього походження практично залишалися поза увагою.

Мета цього дослідження полягає у введенні в науковий обіг ольвійських мідних монет, що були виявлені на черняхівських поселеннях Середнього Побужжя, а також у спробі пояснити їх походження та функціональне призначення.

Методологічно ми спиралися на роботи К. Мизгіна, присвячені виявленню монет римського часу на пам'ятках Середньовіччя та Нового часу¹⁹. Теоретичні положення, викладені в цих публікаціях, цілком актуальні для досліджень, приурочених випадкам виявлення монет на хронологічно пізніших пам'ятках, ніж час побутування самих монет.

Джерельну базу цього дослідження складає нумізматична частина музейного зібрання Завалівської середньої школи на Кіровоградщині, що її зібрав місцевий вчитель-краєзнавець Пересунчак О. С. В зібранні, яке нараховує більше трьох десятків римських монет різного часу, виявлених на черняхівських поселеннях в басейні Південного Бугу, привертають увагу два ольвійські «борисфени» із поселень Жакчик-І та Біла Скеля.

Черняхівське поселення **Жакчик-1** було виявлене в 1998 р. краєзнавцем Пересунчаком О. С, поблизу с. Жакчик. Пам'ятка займає схил правого берега р. Могилянка в південній частині трипільського поселення Могильне-2, де матеріали черняхівського часу перекривають трипільські. Територія поселення переважно задернована, тому площу двошарового поселення встановити не

¹⁸ Пересунчак О.С. Черняхівське поселення Біла Скеля (Кам'яне-Завалля) на Середньому Побужжі. *Стародавнє Причорномор'я*. Випуск XI. Одеса: Одеський національний університет ім. І.І.Мечнікова, 2016. – с.427-432; Пересунчак О.С. Нові пам'ятки археології в басейні р. Могилянка. *Стародавнє Причорномор'я*. Випуск XII. Одеса: Одеський національний університет ім. І.І.Мечнікова, 2018. –с.408-413; Тупчієнко М.П., Пересунчак О.С. Монети римського часу з шкільного зібрання Гайворонщини. *Український нумізматичний щорічник*. Вип.3. Переяслав–Хмельницький, 2019. – С 42-52.

¹⁹ Мызгин К. Римские монеты в поздних контекстах на территории Восточной Европы. *Нумизматические чтения Государственного исторического музея 2014. Материалы докладов и сообщений*. М., 2014, С.9-13; Мызгин К. Ещё один сюжет о жизни римских монет: римские динарии в качестве считков перстней периода позднего Средневековья и Нового Времени. *IV Международный Нумизматический Симпозиум «ПриПОНТийский меняла: деньги местного рынка»*. Севастополь – Балаклава, 15-20 сентября 2019 г. Материалы научной конференции. Севастополь 2019. С. 97 -104.

вдалося. Матеріали черняхівського поселення виявлено на розораній площі, що знаходиться за 200 м. від річки. Підйомний матеріал представлений: гончарною сіроглиняною керамікою столового та кухонного призначення; ручкою та вінцями римської амфори; фрагментом стінки червоноглиняної посудини з орнаментом у вигляді перехрещених ліній, що нагадують косий хрест; масивною намистиною з жовтого скла; фібулами.

Південніше, за 1,5 км. від поселення Жакчик-1, виявлено поселення черняхівської культури Жакчик-4, яке може бути продовженням попереднього. Склад підйомного матеріалу тотожний матеріалу поселення Жакчик-1: гончарна кераміка, фрагмент бронзової арбалетоподібної фібули, бронзовий предмет, що нагадує гудзик конусоподібної форми. А на протилежному березі річки, на городах села Жакчик, виявлено черняхівське поселення Жакчик-2. Власне, усі три поселення – Жакчик-1, 2, 4 цілком можуть представляти одне велике поселення, розташоване по обох берегах р. Могилянка, тому їх поділ до проведення археологічних досліджень і більш детального вивчення матеріалу є досить умовним.

Загалом, крім наведеного матеріалу, на поселеннях виявлено також 6 античних монет: 3 на поселенні Жакчик-1, 2 – на поселенні Жакчик-2 і 1 – на поселенні Жакчик-4. З шести виявлених монет п'ять датуються римським часом, а одна значно ранішого – еліністичного. Монети римського часу представлені денаріями: Жакчик-1 – мідний лімесний денарій (Антонін Пій (138 – 161 pp.), денарій з білону римського походження Фаустини Молодшої (161 – 175 pp.); Жакчик-4 (2017 р.) – срібний денарій Коммода (181 – 192 pp.); Жакчик-2 – два срібні денарії – Адріана (117 – 138) та Марка Аврелія (161 – 180 pp.).

Власне, ольвійський **«борисфен»** з поселення Жакчик-1 представлений мідною монетою: аверс затертий, зображення не розпізнається, реверс – горит, лук і сокира з написом *«OABIO»* над ними та монограмою під ними *«N»*. Вага – 6,48 г, діаметр 20 мм. (Рис. 1-1; 1-2) Датується 260-250 pp. до н.е. (група VII за І. Станиславським)²⁰. На краю монети – невеликий круглий отвір для кріплення в якості прикраси.

Інша ольвійська монета виявлена південніше попередньої знахідки – на багатошаровому поселенні Біла Скеля (Кам'яне-Завалля) Савранського району Одеської області. Воно було відкрите в 1974 р. Одеською археологічною експедицією на чолі з В. Станко. В 1987 – 1995 pp. поверхневе обстеження проводив місцевий вчитель краєзнавець В. Місютинський, а з 1998 р. – Пересунчак О. Врешті, в 2011 – 2015 pp. поселення обстежувалося експедицією Одеського археологічного музею на чолі з Д. Кіосаком, в результаті чого були виявлені також поселення культури лінійно-стрічкової кераміки. Крім того, в районі скелі, на черняхівському поселенні, Пересунчаком О. було виявлено кілька знарядь пізнього палеоліту. Пам'ятка розташована на правому березі Південного Бугу в межах Кам'януватської сільської ради (Одеська обл.)

²⁰ Станиславский И.М. Античные монеты Северного Причерноморья VI-I в. до н.э. М. 2003. С.63

навпроти південної частини поселення Завалля (Кіровоградська обл.). Займає підвищення, яке складається з трьох пагорбів, з виходами кварциту біля підніжжя. В межах 5 га. підйомний матеріал представлений фрагментами кружальної сіро-глиняної кераміки з орнаментом і без; ліпної кухонної кераміки; фрагменти стінок та ручок римських амфор світло-червоного та світло-жовтого кольорів; плоскими та біконічними пряслами; скляна намистина зеленого кольору. Металеві вироби представлені фрагментами бронзових фібул, рибальським гачком, пряжками, підвісками, кільцями, а також значною кількістю шлаків бронзового виробництва та злитком бронзи. Останні свідчать про бронзоливарне виробництво на поселенні.

Крім того, на поселенні **Біла Скеля** виявлено 8 срібних римських монет, 2 фрагменти фальшивих денаріїв та 3 мідні монети, з яких одна виявилася ольвійською. Срібні монети представлені денаріями Адріана (117 – 138) – 1, Луцілли (164 – 169 pp.) – 1, Семпримія Севера (200 – 201 pp.) – 1, Коммода (177 – 192 pp.) – 2, Антоніна Пія (138 – 161 pp.) – 1, Марка Аврелія (161 – 180 pp.) – 1. Варварські наслідування римським денаріям представлені фрагментами 2-х монет: Антоніна Пія (138 – 161 pp.) – 1, Марка Аврелія (161 – 180 pp.) – 1. Мідні монети з поселення представлені 2-ма зразками: фолісом Флавія Юлія Констанція II (337–361 pp.) та напівфолісом Флавія Юлія Констанція II (337–361 pp.).

Третя мідна монета, як уже зазначалося, представлена ольвійським «**борисфеном**». Вона є найдавнішою з усіх виявлених на поселенні. Монета мідна, аверс – голова бога р. Борисфен, обернена вліво, реверс – сагайдак, лук та сокира з написом «*ΟΛΒΙΟ*» над ними та з монограмою «Α» під ними. Вага монети – 10,28 г, діаметр – 22 мм. (Рис. 2-1, 2-2). Датується 325–300 pp. до н.е. (група ΙΑ, ΑΕ за І. Станиславським)²¹ [7, с. 56]. Порівняння обох монет показує, що «борисфен» з Жакчик-1 на 3,76 г. легший від «борисфена» з Білої Склі. Водночас його діаметр є також меншим на 2 мм.

Усі монети на зазначених поселеннях виявлені в орному шарі, тобто у перевідкладеному стані, з різних місць. Отже, на жодному з поселень монети не складають цілісного закритого комплексу. Як ми бачили, обидва поселення – Жакчик-1 і Біла Скеля є багат шаровими, які, водночас, не містять шари скіфського часу. Наявність на черняхівських поселеннях монет римського часу є типовим і закономірним, тому виявлення на них ольвійських «борисфенів» вимагає пояснення.

У випадку з «борисфеном» з Жакчик – 1 все виглядає відносно просто, оскільки, на монеті є отвір для кріплення її у складі монісіта або окремого амулета. Затертість аверсу, на якому не читається зображення, свідчить, що для творців амулету не мало значення, яка зі сторін монети є лицевою. Більше того, отвір зроблено таким чином, що напис «*ΟΛΒΙΟ*» і зображена зброя знаходяться у вертикальному положенні. Останнє, можна пояснити тим, що даний «борисфен» вони не сприймали в якості монети. Потрапити ця монета могла на

²¹ Станиславский И.М. Античные монеты... С. 56

поселення у вигляді готової прикраси, яка була у вжитку в поліетнічного населення ще дочерняхівського періоду. Водночас не можна відкидати й можливість безпосереднього придбання її від ольвійських греків-торгівців як на місці, так і в самій Ольвії, яка знаходиться відносно недалеко вниз за течією річки Буг.

Дещо іншою виглядає ситуація із «борисфеном», що був виявлений на поселенні Біла Скеля (Кам'яне-Завалля). Монета відносно добре збереглася. Всі зображення та написи добре читаються, але вона не має слідів механічного пошкодження з метою її якогось вторинного використання. Водночас на поселенні фіксуються у вигляді шлаків та розплавленого злитка бронзи, сліди бронзоливарного виробництва. Це дозволяє висунути гіпотезу, що на поселенні ця монета та її подібні могли використовуватися в якості сировини у бронзоливарному виробництві. У свою чергу, вирішення питання шляхів її надходження в черняхівське середовище може бути варіативним: 1) результат тезаврування мідних монет ще скіфським населенням (скарб?); 2) придбання в якості мідного лома у ольвійських купців як на місці, так і в самій Ольвії; 3) ця та подібні їй грецькі монети могли потрапити до черняхівців в результаті їх військових походів на античні міста, в т.ч. на Ольвію.

Дослідження останніх років доводять, що в скіфський час мали місце саме товарно-грошові відносини між скіфами та грецькими колоніями, в результаті чого у варварське середовище проникали не лише античні товари, а й гроші (ольвійського походження включно)²² [3, 6]. Останнє, а також те, що у складі черняхівських племен були пізні скіфи, дозволяє віддати перевагу саме скіфському «сліду» у появі «борисфенів» на черняхівських поселеннях.

В усякому разі, описані вище випадки виявлення 2-х ольвійських «борисфенів» на черняхівських поселеннях Середнього Побужжя, не можуть свідчити про використання цього типу монет (з урахуванням металу та ваги) в товарно-грошових відносинах чи з метою накопичення місцевим населенням. Кожен випадок знаходження грецьких монет у варварському світі в пізніх контекстах вимагає окремого розгляду.

Література

1. Мызгин К. Римские монеты в поздних контекстах на территории Восточной Европы. *Нумизматические чтения Государственного исторического музея 2014. Материалы докладов и сообщений*. М., 2014, С. 9–13.
2. Мызгин К. Ещё один сюжет о жизни римских монет: римские динарии в качестве счетков перстной периода позднего Средневековья и Нового Времени. *IV Международный Нумизматический Симпозиум*

²² Орлик В. Знахідки в басейні р. Тяснину мідних монет Ольвії з Деметрою та «істрійським» варіантом міської емблеми. *Український нумізматичний щорічник*. Вип.4. Київ, Переяслав-Хмельницький, Кропивницький. 2020. – С. 5-13; Скорый С., Зимовец Р. К проблеме товарно-денежных отношений у населения восточноевропейской лесостепи в скифскую эпоху. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Вип. 21: *Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. Винниченка. 2014. С 141-156.

- «ПриPONTийский меняла: деньги местного рынка». Севастополь – Балаклава, 15–20 сентября 2019 г. Материалы научной конференции. Севастополь 2019. С. 97–104.
3. Орлик В. Знахідки в басейні р. Тясмину мідних монет Ольвії з Деметрою та «істрійським» варіантом міської емблеми. *Український нумізматичний щорічник*. Вип.4. Київ, Переяслав–Хмельницький, Кропивницький. 2020. С. 5–13.
 4. Пересунчак О.С. Черняхівське поселення Біла Скеля (Кам'яне-Завалля) на Середньому Побужжі. *Стародавнє Причорномор'я*. Випуск XI. Одеса: Одеський національний університет ім. І.І.Мечнікова, 2016. С. 427–432.
 5. Пересунчак О.С. Нові пам'ятки археології в басейні р. Могилянка. *Стародавнє Причорномор'я*. Випуск XII. Одеса: Одеський національний університет ім. І.І.Мечнікова, 2018. С. 408–413.)
 6. Скорый С., Зимовец Р. К проблеме товарно-денежных отношений у населения восточноевропейской лесостепи в скифскую эпоху. *Наукові записки. Серія: Історичні науки. Вип. 21: Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. Винниченка. 2014. С. 141–156.
 7. Станиславский И.М. Античные монеты Северного Причерноморья VI–I в. до н.э. М. 2003.
 8. Тупчієнко М.П., Пересунчак О.С. Монети римського часу з шкільного зібрання Гайворонщини. *Український нумізматичний щорічник*. Вип. 3. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 42–52.